

ling die niet zozeer historisch als wel bouwkundig-typologisch van aard lijkt te zijn geweest. Terwijl hij alles aan de weet probeerde te komen over de bedrijfsvoering in de gebouwen die hij onderzocht, ontwikkelde hij die kennis niet tot een manier van beschouwen die zijn boerderijen in een wat breder sociaal-economisch verband zou plaatsen. Misschien was de tijd daarvoor ook nog niet rijp, documentatie gaat nu eenmaal vooraf aan interpretatie. Latere onderzoekers die over veel minder materiaal dan Uilkema beschikten, zoals R. C. Hekker (*De omwikkeling van de boerderijvormen in Nederland*, 1957), hebben voor de boerderijtypen classificaties ontworpen die inderdaad met deze publikatie van Uilkema's werk op zijn minst discutabel zijn geworden. Van Olst wijst daar ook op, maar ze geeft niet aan welke nieuwe mogelijkheden door het rijke materiaal dat dankzij haar inspanning is ontsloten, voor het toekomstige boerderij-onderzoek worden geschapen. Moeten we doorgaan met documenteren en classificeren, en zo ja waarom — wat gaan we met al die kennis doen?

Het is opvallend dat die vraag in deze prachtige en zeer uitgebreide studie niet wordt gesteld, en daarmee lijkt Van Olst zich aan het nogal smalle conceptuele kader van Uilkema te hebben aangepast. In een van de stellingen bij haar dissertatie poneert ze terecht dat 'het boerderij-onderzoek een verwaarloosd hulpmiddel (is) bij historisch onderzoek naar sociaal-economische veranderingen in een agrarische samenleving'. Ze heeft echter zelf geen gebruik gemaakt van een paar vormen van onderzoek die de moderne interpretatie van het materiaal wat hadden kunnen verruimen. Het gaat daarbij enerzijds om een meer culturele benadering van de boerderij — die was per slot niet alleen maar bedrijfsgebouw, maar ook woning, expressie van status, produkt van een veranderend beschavingsproces. Van Olst wijst bij voorbeeld ergens verwonderd op het minieme woongedeelte (een kamer, een woonkeuken en vier bedsteden) in een bepaalde kapitale boerderij, maar ze stelt zich daar verder geen vragen over. De materiële geschiedenis (zoals door A. J. Schuurman beoefend) en de architectuurgeschiedenis (zoals door de Rijksdienst voor de monumentenzorg onderzocht) hadden voor de tekening van de nu in het boek ontbrekende culturele dimensie inspirerend kunnen zijn.

De andere dimensie die in deze studie achterwege blijft is die van het moderne agronomisch-historisch onderzoek. Van Olst heeft de dissertatie van J. L. van Zanden gebruikt voor algemene noties (landbouwcrises), maar bij haar beschouwingen bij Uilkema's speurwerk in de regio's en bij de gebouwen die hij documenteerde, blijft die kennisbron onaangeroerd. Er wordt zelfs niet naar verwezen, evenmin als naar de dissertatie van J. Bieleman (die van P. Priester zou vermoedelijk net te laat gekomen zijn). Natuurlijk kent Van Olst deze publikaties en de mogelijkheden die ze bieden (haar hierboven geciteerde stelling wijst in die richting), maar het blijft jammer dat ze die niet zelf met haar materiaal, hoe schetsmatig ook, in verband heeft gebracht. Ze heeft Uilkema de wetenschappelijke eer en erkenning gebracht die hem bij zijn leven niet of onvoldoende ten deel was gevallen. Wat nu overblijft, is dat zijn werk nog uit een zeker wetenschappelijk, conceptueel isolement moet worden gehaald.

A. van der Woud

H. Kalshoven-Brester, ed., *Ik denk zoveel aan jullie. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949* (Amsterdam: Contact, 1991, 422 blz., f65,-, geb., ISBN 90 254 6922 1, f45,-, pbk., ISBN 90 254 6914 0).

Hedendaagse historici zijn zich er van bewust dat schriftelijke correspondentie al lang niet meer de bron bij uitstek is van kennis van het verleden. Dit geldt inmiddels ook voor de kennis van het persoonlijk leven van 'gewone mensen'. Toen ooit brede lagen van de bevolking van Europa de volkstaal in geschrift leerden beheersen en over schrijfmateriaal konden beschikken, deed de

persoonlijke, dat wil zeggen: niet- officiële, -formele of zakelijke correspondentie, haar intrede in de leefwereld van brede lagen. De technologische ontwikkelingen van de laatste decennia van onze eeuw lijken deze ontwikkeling weer om te buigen. Cultuurcritici constateren thans met spijt dat de moderne mens zijn gevoelens liever per telefoon, per voorgedrukte ansichtkaart of per Fleurop vertolkt, natuurlijk ook omdat dankzij de moderne verkeersmiddelen direct contact veel makkelijker is — dit alles ten koste van het geschreven woord.

Persoonlijke brieven suggereren directheid en spontaniteit, maar ze zijn dikwijls weloverwogen geschreven en zorgvuldig geformuleerd, waardoor ze voor schrijver en ontvanger blijvende waarde kunnen krijgen. Wie zich niet in staat voelt de gedachten zo onder woorden te brengen dat de brief recht doet aan de eigen opinies en gemoedstoestand, verscheurt hem liever dan de enveloppe te sluiten en in de brievenbus te werpen. Wie de vraag stelt naar de betekenis van de persoonlijke correspondentie als bron van kennis over het verleden, doet er goed aan zich te realiseren dat brieven die deel uitmaken van zo'n correspondentie niet uitsluitend uitingen van intimiteit bevatten, maar ook van formaliteit, zelfs als het gaat om correspondentie tussen naaste familieleden of geliefden. Deze constatering doet geen afbreuk aan de waarde van de bron — in tegendeel, zoals blijkt uit de briefwisseling die in dit boek wordt gepresenteerd. Het biedt ons een gearticuleerde visie op de samenhang tussen persoonlijk en maatschappelijk leven in een roerige tijd, geformuleerd door een aantal ontwikkelde mensen.

De hoofdpersoon in deze correspondentie is een vrouw — de moeder van de samenstelster— die als kind in de jaren twintig vanuit Duitsland, naar Nederland kwam om aan te sterken en dan later in de pleegfamilie introuwt. Het grootste deel van de geselecteerde correspondentie is van deze 'Immo' — Irmgard Brester-Gebensleben — met haar Duitse familieleden. Het perspectief is boeiend: van een Duits meisje wordt 'Immo' een Nederlandse vrouw en de standpunten die zij in haar brieven kiest, weerspiegelen deze ontwikkeling. Dit is van betekenis in de veelbewogen periode waarin de correspondentie zich afspeelt: ten tijde van de opkomst, bloei en ondergang van Hitlers Derde Rijk. Zowel de bezorger als de inleider als de omslagtekst wijzen het Nederlandse publiek met nadruk er op dat 'Immo' uit haar correspondentie als 'goede' Nederlandse naar voren komt — een houding die sterk afwijkt van die van haar Duitse familieleden, gezeten Duitse burgers die uit de politieke crisis in hun land eerst aarzelend, later met overtuiging de conclusie trekken dat alleen het nationaal-socialisme de oplossing kan bieden.

Het boek gaat toch veel meer over Duitsland dan over Nederland — wat al direct wordt aangeduid in de proloog, waarin de samenstelster de lezer enkele brieven van haar Duitse familieleden uit de eerste wereldoorlog voorlegt. Deze proloog kan beschouwd worden als een geslaagde kunstgreep om de lezer tot het eigenlijke onderwerp van de briefwisseling te bepalen: hoe de leden van deze familie nationalisme en oorlog ervaren en zich spiegelen in de retoriek van de 'grote tijden'. Dit is een aspect dat in de selectie telkens weer naar voren komt. De samenstelster herkent dit als belangrijk en de selectie bepaalt natuurlijk de manier waarop de lezer oordeelt. Tegelijkertijd drukt het uit wat hierboven al is signaleerd: het formele aspect dat in de particuliere correspondentie steeds aanwezig is: men schrijft wat men betamelijk vindt — en uit de toon mag worden afgeleid dat dit niet uitsluitend met de postcensuur te maken zal hebben gehad.

De familiegeschiedenis die zich in het boek ontvouwt, is voor de lezer van vandaag fascinerend. Dit wordt wellicht het sterkst beleefd doordat de schematische kennis van de lezer, die onderdeel uitmaakt van de collectieve herinnering aan de tweede wereldoorlog, hier tot uiting komt als de geschiedenis van echte mensen, van vlees en bloed. De Oostpruisische grootmoeder die haar 'volkse' ideeëngoed uit door met vreugde te constateren dat haar Nederlandse

kleinzoon zo'n mooi 'germaans' uiterlijk heeft. De vader van 'Immo', 'Stadtbourat' in Braunschweig, aarzelt als Duitsnationaal conservatief aanvankelijk over de aanstormende NSDAP, maar maakt in mei 1933 de overstap, en wordt dan tot waarnemend burgemeester benoemd als vervanger van de door hem toch wel gerespecteerde socialistische burgemeester. Als hij met pensioen zal gaan, komt hij te overlijden als gevolg van een hartaanval en wordt hij door de lokale nazi-grootheden hoog geprezen als een man die op tijd tot het juiste inzicht is gekomen.

Tragisch is ook de figuur van 'Immo's' broer, een jurist, die een fraaie carrière als ambtenaar tegemoet lijkt te gaan, toe treedt tot de nazi-partij en dan in militaire dienst wordt geroepen. Dit brengt hem nog op bezoek in Amersfoort, waar niet alle burenen ingenomen lijken met het bezoek. Zijn grote liefde is een meisje dat een joodse grootmoeder blijkt te hebben — als hij haar zal trouwen, dan kan hij zijn carrière wel vergeten: de betrokken instantie geeft na een daartoe strekkend verzoek geen toestemming en de broer sneuvelt uiteindelijk in 1944 in België. De Nederlandse familie, waarvan 'Immo' de stem vertolkt, ervaart het loyaliteitsconflict tussen familie en vaderland met merkbaar groeiende beklemming; toch tonen de brieven ook een in zekere zin onverstoorbare nuchterheid en rechtlijnigheid, waarin naast genegenheid en begaandheid met het lot van de verwanten ook de eigen principes en ideeën waarmogelijk worden uitgedragen.

Deze uitgave is al op veel plaatsen waardevol genoemd en geprezen; ik wil mij hierbij aansluiten. Voor historici is niet het minste belang van het boek dat ze kunnen herkennen hoe een proces van ideologisering in het dagelijks leven kan werken en hoe burgers leren de kernbegrippen ervan zich toe te eigenen en te instrumentaliseren. De zorgvuldige wijze waarop de samensteller het beschikbare materiaal heeft geselecteerd, toegankelijk gemaakt en toegevoegd, draagt aan de waarde van deze uitgave stellig bij.

P. Romijn

H. J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Dissertatie VU Amsterdam 1988; 's-Gravenhage: SDU uitgeverij, 1988, 560 blz., ISBN 90 12 06021 4).

Wie een proefschrift schrijft over de Christelijk-Democratische Unie, een kleine politieke partij uit het interbellum, mag erop rekenen, dat zijn studie een standaardwerk wordt. Het is niet waarschijnlijk, dat een tweede auteur spoedig zal volgen, omdat dat disproportioneel zou zijn ten aanzien van de toch al dunne hoofdstroom van de geschiedschrijving over Nederlandse politieke partijen en omdat na een eerste behoorlijk onderzoek de bronnen voor een tweede snel zullen zijn uitgedroogd. De dissertatie van de historicus H. J. Langeveld (Vrije Universiteit) verdient om die reden de benaming van standaardwerk. Het lijkt mij een onmogelijke opgave hem op dit onderwerp in aandacht voor feiten en analytische zorgvuldigheid te overtreffen.

Langeveld heeft de 560 bladzijden, die hij nodig had voor een beschrijving en beoordeling van de CDU, nuttig besteed. De invalshoek is in de eerste plaats een programmatische. Na een in grote trekken encyclopedisch begin over voorgeschiedenis en geschiedenis van de partij gaat er veel aandacht uit naar de anti-militaristische en sociaal-economische standpunten van de Unie; of beter van de onderscheiden woordvoerders want vooral op het tweede terrein was de verscheidenheid aan opvattingen zo ongeveer omgekeerd evenredig aan de deskundigheid en het gezag, dat eraan kon of mocht worden toegekend. De auteur behandelt vervolgens de verhouding van de CDU tot aanverwante partijen en tot de reformatorische kerken; in het bijzonder de gecompliceerde relatie met de ARP en met de gereformeerde kerken. De laatste